[w:] *Filozofia Wschodu. Wybór tekstów*, red. M. Kudelska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 81-98.

IŚWARAKRISZNA

SANKHJAKARIKA

Jest to najstarszy zachowany traktat systemu sankhji, przypisywany Iśwarakrisznie (ok. 350–450 roku n.e.), powstały w klasycznym okresie rozwoju tradycji sankhji. Data powstania dzieła nie jest pewna, ale przyjmuje się, że powstało ono nie wcześniej niż w I wieku n.e. oraz nie później niż w wieku V.

Sankhjakarika (*Sāṁkhya-kārikā*) składa się z 72 karik, czyli rytmicznych strof. Według tradycji mogło ich być pierwotnie 70 lub 69. Podobnie jak inne podstawowe traktaty klasycznej filozofii indyjskiej *Sankhjakarika* doczekała się wielu komentarzy i tłumaczeń. Pierwszy przekład pt. *Suvarṇa-saptati* (VI wiek), niezwykle pomocny w historycznych badaniach nad tekstem źródłowym, dokonany został przez chińskiego mnicha buddyjskiego – Paramarthę. Na ten sam wiek datowane są również najstarsze komentarze: *Sāṁkhya-vṛtti*, *Sāṁkhya-saptati-vṛtti*. Jednakże do najczęściej cytowanych należą nieco późniejsze: *Sāṁkhya-kārikā-bhāṣya*, czyli w skrócie *Bhaszja* Gaudapady (ok. VI wieku), anonimowa *Juktidipika* (*Yukti-dīpikā*, IX wiek), *Tattwakaumudi* Waczaspatiego Miśry (*Tattva-kaumudī* – IX wiek) oraz *Māṭhara-vṛtti* (ok. IX wieku).

W swym dziele Iśwarakriszna przedstawia metodę wyzwolenia z nieodłącznego od ludzkiej egzystencji cierpienia, zmierzającą do dokonania poznania rozróżniającego, mającego charakter bezpośredniego intuicyjnego wglądu. Rozróżnienie (*viveka*) oznacza zniesienie iluzorycznej tożsamości dwóch przeciwstawnych sfer rzeczywistości – prakriti i puruszy, czyli bytu przedmiotowego i podmiotowego, czy też Natury i Jaźni. Ostateczny wgląd wyzwalający poprzedzony jest procesem rozróżnienia poszczególnych „takości" (*tattva*) rzeczywistości przedmiotowej, które wyłaniają się stopniowo z jej nieprzejawionej sfery (*avyakta prakṛti*). Do najistotniejszych zagadnień rozwijanych w *Sankhjakarice* należy ponadto teoria przyczynowości (*satkārya-vāda*), koncepcja trzech gun (*triguṇa*), typologia dyspozycji i nastawień poznawczych świadomości intuicyjnej (*bhāva, pratyaya-sarga*) oraz koncepcja ciała subtelnego (*sūkṣma-śarīra*).

Niniejszy przekład dokonany został z sanskrytu na podstawie tekstu *Sankhjakariki* wydanego przez H.T. Colebrooke'a i H.H. Wilsona, *The Sāṁkhya Kārikā ... by Īśvara Krishna*, Oxford 1837.

Nawiasy kwadratowe obejmują wtrącenia autorki przekładu, stanowiące rozwinięcia lub uzupełnienia zdań, pomocne w zrozumieniu tekstu.

Kursywą zapisane zostały terminy sanskryckie, które – jako po raz pierwszy pojawiające się w tekście lub dla uściślenia przekładu – pozostawione zostały w tzw. transliteracji naukowej (np. *prakṛti* i *puruṣa*).

Terminy techniczne, nieposiadające często polskiego odpowiednika – dla wygody Czytelnika – podane są w tzw. wersji spolszczonej, oddającej w przybliżeniu wartość fonetyczną słów (np. prakriti i purusza).

[I. PODSTAWOWE TEZY]

1. Z powodu udręki trojakiego cierpienia (*duḥkha*)
[budzi się] pragnienie poznania usuwającego je środka.
Jeśli [powiada się, że jest] to zbyteczne,
ponieważ istnieją znane [powszechnie środki, odpowiadamy:]
Nie, gdyż znane nie [usuwają cierpienia] całkowicie i na zawsze.

2. Podobne do znanych są [też środki] pochodzące z objawienia,
ponieważ wiąże się z nimi nieczystość, przemijanie i nadmiar.
[Środkiem] najlepszym, różnym od nich jest poznanie rozróżniające
[pomiędzy tym, co] przejawione (*vyakta*) i nieprzejawione (*avyakta*)
a poznającym [tj. puruszą].

3. Rdzenna prakriti (*mūlapṛakrti*) nie jest stworzona.
Siedem [pierwiastków rzeczywistości, *tattva*] – *mahat* i dalsze
[ewoluty prakriti], jest zarazem stworzonych i stwarzających.
Szesnaście zaś jest [tylko] stworzonych.
Purusza (*puruṣa*) nie jest ani stworzony, ani stwarzający.

[II. ŚRODKI PRAWDZIWEGO POZNANIA]

4. [a] Postrzeganie (*dṛṣṭa*), [b] wnioskowanie (*anumāna*),
[c] autorytatywne źródło (*āptavacana*), obejmują wszystkie środki
poznania prawdziwego (*pramāna*).
Istnieją [tylko te] trzy środki poznania prawdziwego.
Poprzez środki poznania prawdziwego osiągana jest wiedza pewna
(*prameya*).

5. Postrzeganie jest ujmowaniem poszczególnych przedmiotów zmysłowych
(*viṣaya*).
Wnioskowanie, którego wymienia się trzy rodzaje,
opiera się na cesze (*liṅga*) i na noszącym ją przedmiocie (*liṅgin*).
Autorytatywne źródło to wiarygodny przekaz.

6. Przedmioty niepoznawalne zmysłowo poznajemy na drodze
wnioskowania przez analogię (*sāmānya*).
O tych zaś, które niedostępne są nawet temu rodzajowi poznania
dowiadujemy się z autorytatywnego źródła.

7. [Postrzeganie może być niemożliwe z powodu:]
[a] zbytniego oddalenia [przedmiotu],
[b] zbytniej bliskości [przedmiotu],
[c] uszkodzenia organu zmysłowego,
[d] rozproszenia uwagi,
[e] subtelnej natury [przedmiotu],
[f] odgrodzenia [poznającego od danego przedmiotu innym
przedmiotem],
[g] przewagi [innych przedmiotów nad danym],
[h] pomieszania z innymi podobnymi [przedmiotami].

[III. TEORIA PRZYCZYNOWOŚCI]

8. Nieuchwytność [prakriti] spowodowana jest jej subtelnością,
nie zaś [jej] nieistnieniem.
Poznać ją można z jej skutków.
Jej skutkami są mahat i dalsze [ewoluty prakriti].
[Są one] różne, choć [zarazem] podobne do prakriti.

9. Skutek istnieje (*satkārya*) [zanim nastąpi przyczyna, ponieważ:]
[a] z niebytu [nie może wywołać skutku] żadna przyczyna,
[b] potrzebna jest odpowiednia przyczyna materialna,
[c] nie [jest możliwe, aby] wszystko powstawało ze wszystkiego,
[d] taka [jedynie przyczyna] wywołuje [dany skutek],
która ma odpowiednią do tego zdolność,
[e] [natura skutku jest taka,] jak natura przyczyny.

10. To, co przejawione (*vyakta*):
[a] ma przyczynę,
[b] jest nietrwałe,
[c] nie jest wszechprzenikające,
[d] jest aktywne,
[e] jest liczne,
[f] jest wsparte,
[g] jest rozkładalne,
[h] jest złożone,
[i] jest zależne.
Jego przeciwieństwem jest to, co nieprzejawione (*avyakta*).

11. Zarówno to, co przejawione (*vyakta*), jak i to, co nieprzejawione (*avyakta*):
[a] złożone jest z trzech gun (*guṇa*),
[b] nie posiada [zdolności] rozróżniania,
[c] [ma naturę] przedmiotową,
[d] [ma charakter] ogólny,
[e] jest nieświadome,
[f] jest stwarzające.
[Purusza, zwany też] puman, [ma cechy] przeciwne wymienionym, chociaż podobne [do cech awjakty z kariki 10.]

[IV. KONCEPCJA TRZECH GUN]

12. Guny, do istoty których należą [odpowiednio:] przyjemność, ból i otępienie,
służą do oświetlania, działania i zatrzymywania.
Kolejno dominują nad sobą, wspierają się, pobudzają się do działania i oddziałują [na siebie].

13. Sattwa (*sattva*) jest lekka i świetlista; radżas (*rajas*) jest pobudzający i ruchliwy; tamas (*tamas*) jest ciężki i jedynie przysłaniający.
Ich działanie ma jeden cel [tj. puruszę].
[Są zatem] niczym [złożona z trzech części] lampa
[tj. oliwa, płomień i knot].

[V. NIEPRZEJAWIONE – AWJAKTA]

14. Brak rozróżnienia i inne [przesłanki] dowodzą istnienia trójgunowej [wjakty] oraz nieistnienia gun w [jej] przeciwieństwie [tj. puruszy].
Podobnie, [z tożsamości] gunowej natury przyczyny i skutku dowodzi się tego, co nieprzejawione (*avyakta*).

15. Ponieważ:
[a] poszczególne przedmioty [na tym świecie] są skończone;
[b] [świat cechuje się] jednorodnością;
[c] [w przyczynie tkwi] zdolność do wywołania powstawania (*pravṛitti*, tj. ewolucji);
[d] przyczyna różni się od swego skutku;
[e] cały świat jest jednością.

16. [To jego] przyczyną jest to, co nieprzejawione (*avyakta*), które działa poprzez trzy guny oraz [ich] kombinacje.
Z [owej] przemiany, [ciągłej] niczym woda,
bierze się różnorodność przedmiotów spowodowana dominacją [jednej z] gun.

[VI. PURUSZA]

17. Z tego że:
[a] kombinacje [gun] istnieją dla [kogoś] innego,
[b] [ów inny musi być] przeciwny trzem gunom,
[c] [musi nad nimi] panować,
[d] [musi] istnieć [ktoś] używający [tego świata],
[e] istnieje dążność mająca na celu wyzwolenie,
wnioskuje się o istnieniu puruszy.

18. [a] Różnice [w przeżywaniu] narodzin i śmierci oraz [w jakości] organów [poznania i działania]
[b] [to, że] czynności [różnych ludzi] odbywają się w różnym czasie,
[c] różnice co do proporcji trzech gun [w poszczególnych bytach] dowodzą wielości puruszów.

19. Z przeciwstawności [własności puruszy i prakriti] wynika, iż purusza:
[a] jest świadkiem;
[b] jest odrębny [względem gun];
[c] jest obojętny;
[d] jest widzem (*draṣṭṛtva*);
[e] jest bierny.

[VII. RELACJA PRAKRITI – PURUSZA]

20. Z powodu kontaktu (*saṁyoga*) [puruszy i prakriti] nieświadome (*acetana*)
zdaje się wykazywać cechy świadomości (*cetana*).
Podobnie, z powodu działania trzech gun,
bierny purusza wydaje się cechować aktywnością.

21. Aby purusza mógł poznać prapodstawę rzeczywistości (*pradhāna*) i aby mogło nastąpić wyzwolenie (*kaivalya*),
[ma miejsce] kontakt (*saṁyoga*) ich obu [tj. puruszy i prakriti],
niczym kulawego i ślepego.
Z tego [kontaktu] bierze się stworzenie.

[VIII. PRZEMIANA PRAKRITI]

22. Z prakriti wyłonił się mahat, z niego „ja działające" (*ahaṁkāra*),
a z niego grupa szesnastu [pierwiastków rzeczywistości].
Zaś z pięciu spośród tej szesnastki [tj. z elementów subtelnych]
wyłoniło się pięć [elementów grubomaterialnych].

23. Świadomość intuicyjna (*buddhi*) cechuje się [zdolnością] rozróżniania.
Jej sattwiczną [tj. jasną, dobrą] postać stanowią:
[a] cnota (*dharma*);
[b] poznanie (*jñāna*);
[c] bezpragnieniowość (*vairāga*);
[d] moc nadludzka (*aiśvarya*).
Tamasową [tj. ciemną są natomiast] przeciwieństwa owych jasnych
postaci,
[tj. nieprawość (*adharma*), niewiedza (*ajñāna*), pragnienie (*rāga*)
oraz niemoc (*anaiśvarya*)].

24. Z „ja działającego" [bierze się] zadufanie w sobie (*abhimāna*).
Z niego wyłania się dwojakie [tj. sattwiczne i tamasowe] stworzenie:
grupa jedenastu [organów zmysłowych] oraz pięć elementów subtelnych
(*tanmātra*).

25. Sattwiczna jedenastka [tj. umysł i 10 organów zmysłowych]
pochodzi z przemienionego [przewagą sattwy] „ja działającego".
Elementy subtelne [pochodzą] natomiast z tamasowego [„ja działającego"
będącego też] źródłem elementów grubomaterialnych.
Oba rodzaje stworzenia wywodzą się z jaśniejącego
[tj. radżasowego „ja działającego"].

26. Do psychicznych organów poznania (*buddhīndriya*) należą:
[a] oko,
[b] ucho,
[c] nos,
[d] język,
[e] skóra.

Do psychicznych organów działania (*karmendriya*) należą:
[a] mowa,
[b] ręka,
[c] noga,
[d] organ wydalania,
[e] organ rozrodczy.

27. Umysł (*manas*) ma coś z natury obydwu [rodzajów organów].
[Jego rolą jest] syntetyzowanie [danych zmysłowych] (*samkalpaka*),
ale sam [także] pozostaje organem, gdyż jest [do pozostałych] podobny.
Różnorodność rzeczy oraz wielość [organów] powstaje na skutek
przemiany gun.

28. Funkcją pięciu [organów poznania] – tj. [słyszenia] dźwięku oraz
pozostałych – jest jedynie odzwierciedlanie (*ālocanamātra*).
Funkcją pięciu pozostałych [czyli organów działania jest] mówienie,
chwytanie, chodzenie, wypróżnianie się oraz doznawanie rozkoszy.

29. Ze względu na różne funkcje [pełnione przez] owe trzy
[tj. świadomość intuicyjną, „ja działające" i organy],
każde z nich działa w odmienny sposób.
Wspólną ich funkcją [jest] pięć tchnień życiowych (*prāṇa*)
[tj. pięć strumieni prany].

30. Przedmiot aktualnie poznawany [podlega] funkcjom czterech
[tj. świadomości intuicyjnej, „ja działającego", umysłu i jednego
z organów zmysłowych] jednocześnie [bądź] też stopniowo.
Gdy przedmiot nie jest aktualnie poznawany funkcja trzech
[organów wewnętrznych] opiera się na wcześniejszej [percepcji].

31. [Psychiczne organy zmysłowe] pełnią swoje własne funkcje
za sprawą wzajemnego pobudzania się.
Cel puruszy [jest tu] jedyną przyczyną.
Instrument psychiczny (*kāraṇa*) nie podlega innym wpływom.

32. Instrument psychiczny (*kāraṇa*) jest trzynastoraki
[i obejmuje świadomość intuicyjną, „ja działające",
umysł i 10 organów zmysłowych],
[za jego sprawą] dokonuje się ujmowanie, podtrzymanie i ujawnienie.
Skutek działania instrumentu jest dziesięcioraki [tzn. odnosi się do 10
organów zmysłowych]
[i zawiera to, co] uchwycone, podtrzymane i ujawnione.

33. Organ wewnętrzny (*antaḥkaraṇa*) jest trojaki
[i obejmuje świadomość intuicyjną, „ja działające" i umysł],
zewnętrzny – dziesięcioraki i ukazuje przedmiot trojakiemu.
Zewnętrzny [działa] w teraźniejszości, organ wewnętrzny
w trzech czasach.

34. Spośród tych [wszystkich organów] pięć organów poznania ma za przedmiot przedmioty grubomaterialne (*viśeṣa*) oraz elementy subtelne (*aviśeṣa*).
[Organ] mowy ma za przedmiot jedynie dźwięk, zaś pozostałe [organy działania] mają wszystkie pięć przedmiotów.

35. Ponieważ świadomość intuicyjna (*buddhi*) wraz z [pozostałymi elementami] organu wewnętrznego
[tj. z „ja działającym" i umysłem] ujmuje każdy przedmiot,
to trojaki organ [wewnętrzny] jest niczym odźwierny,
a pozostałe [dziesięć organów są niczym] bramy.

36. Owe [organy, tj. „ja działające", umysł i 10 organów zmysłowych], które różnią się wzajemnie od siebie
oraz w różnym stopniu nacechowane są [poszczególnymi] gunami,
przedstawiają świadomości intuicyjnej (*buddhi*) całość [bytu],
oświetlając go dla puruszy niczym lampa.

37. [Dzieje się tak] ponieważ świadomość intuicyjna (*buddhi*)
dostarcza puruszy wszelkiej podniety,
a ponadto zaznacza subtelną różnicę pomiędzy prapodstawą rzeczywistości (*pradhāna*) a puruszą.

38. Elementy subtelne (*tanmātra*) nie posiadają swych odmian
[tj. są awiśeszami – *aviśeṣa*].
Z tych pięciu [pierwiastków wyłoniło się] pięć elementów grubomaterialnych (*bhūta*).
O tych [zaś] powiada się, iż posiadają odmiany [tj. są wiśeszami – *viśeṣa* – i mogą być]: spokojne, przerażające lub oniemiające.

[IX. CIAŁO SUBTELNE]

39. Istnieją trzy rodzaje [ciał]: subtelne (*sūkṣma*), zrodzone z matki i ojca [*mātāpitṛja*, czyli organiczne] wraz z grubomaterialnymi (*prabhūta*).
Spośród tych [rodzajów ciał] subtelne są trwałe, a [ciała] zrodzone z matki i ojca [wraz z grubomaterialnymi] są przemijające.

40. Organizm psychiczny (*liṅga*), powstały wcześniej [aniżeli świat grubomaterialny],
niezwiązany [pierwotnie z ciałem materialnym],
trwały, zawierający [tattwy począwszy od] mahatu i kolejnych [ewolutów prakriti] aż po elementy subtelne,

wyposażony w dyspozycje (*bhāva*) wędruje w sansarze,
nie doznając [przyjemności ani cierpienia poza ciałem organicznym].

41. Jak obraz nie [może istnieć] bez tła, a cień bez słupa itd.,
tak organizm psychiczny (*liṅga*) nie może istnieć pozbawiony oparcia,
[którym jest] ciało subtelne.

42. W celu wyzwolenia puruszy, na mocy związku przyczyn i skutków,
[oraz] ze względu na siłę [działania] prakriti
organizm psychiczny występuje jak aktor [pełniąc w każdym wcieleniu inną rolę].

[X. DYSPOZYCJE ŚWIADOMOŚCI INTUICYJNEJ]

43. Pierwotne dyspozycje (*bhāva*) [świadomości intuicyjnej], zarówno wrodzone, jak i nabyte
– tj. cnota i pozostałe [wymienione niżej dyspozycje] –
zależne są od instrumentu psychicznego (*kāraṇa*),
zaś embrion i kolejne [stadia rozwoju biologicznego],
zależny jest od skutku [dyspozycji, czyli od ciała materialnego].

44. [I tak,]
[a] poprzez cnotę (*dharma*) wstępuje się na wyższy szczebel [istnienia];
[b] poprzez nieprawość (*adharma*) zstępuje się na szczebel niższy;
[c] dzięki poznaniu (*jñāna*) [realizuje się] wyzwolenie (*apavarga*),
[d] a jego przeciwieństwo [tj. niewiedza – *ajñāna*] powoduje przywiązanie [do kręgu wcieleń];

45. [d] bezpragnieniowość (*vairāgya*) przynosi rozpuszczenie się w prakriti;
[e] namiętne pragnienie (*rāga*) powoduje wcielanie się;
[f] moc [nadludzka] (*aiśvarya*) przynosi uwolnienie się [od ograniczeń materialnych],
[g] odwrotne [zaś skutki] pochodzą z jej przeciwieństwa [tj. z niemocy – *anaiśvarya*].

46. To [właśnie] jest nastawienie poznawcze (*pratyayasarga*) [którego wyróżnia się cztery rodzaje]:
[a] wypaczenie (*viparyaya*),
[b] niezdolność (*aśakti*),
[c] samozadowolenie (*tuṣṭi*) oraz
[d] doskonałość (*siddhi*).
Na skutek rozmaitego oddziaływania gun jest [w sumie] pięćdziesiąt jego [rodzajów]:

47. [1–5] pięć rodzajów wypaczenia,
[6–33] dwadzieścia osiem rodzajów niezdolności spowodowanych wadą organu,
[34–42] dziewięć rodzajów samozadowolenia
[43–50] oraz osiem doskonałości.

48. [a] [Pięć rodzajów wypaczenia dzieli się następnie na:]
osiem rodzajów mroku [umysłowego] i złudzenia [umysłowego],
dziesięć rodzajów wielkiego złudzenia [oraz]
po osiemnaście rodzajów ciemnoty i całkowitej ciemnoty.

49. [b] Niezdolność powodują: uszkodzenia jedenastu organów
wraz z uszkodzeniami świadomości intuicyjnej.
Uszkodzeń świadomości intuicyjnej jest siedemnaście rodzajów,
[w tym dziewięć rodzajów] spowodowanych [brakiem] samozadowolenia
oraz [osiem rodzajów spowodowanych brakiem] doskonałości.

50. [c] Dziewięć rodzajów samozadowolenia [dzieli się na]:
cztery wewnętrzne [polegające na łączeniu nadziei na wyzwolenie]
z prakriti, z [niewłaściwie dobranymi] środkami, z czasem oraz
z przeznaczeniem.
Pięć zewnętrznych [polegających na] powstrzymywaniu się
od [poznawania] przedmiotów zmysłowych.

51. [d] Osiem rodzajów doskonałości [to]:
właściwe zrozumienie, przekaz ustny, studiowanie [pism], usunięcie
trojakiego cierpienia,
zyskiwanie sobie przyjaciół oraz hojność.
Wyszczególnione wcześniej trzy [tj. wypaczenie, niezdolność
i samozadowolenie]
[są to dyspozycje] powstrzymujące doskonałość.

52. Organizm psychiczny (*liṅga*) nie może działać bez dyspozycji (*bhāva*)
ani też dyspozycje nie mogą działać bez organizmu psychicznego.
Działa zatem dwojaki twór [złożony] z organizmu psychicznego
i dyspozycji.

[XI. UWAGI KOSMOLOGICZNE]

53. Jest osiem klas istot boskich, pięć klas istot niższych od człowieka,
istoty ludzkie stanowią zaś jeden rodzaj.
Tak, pokrótce, wygląda świat tworów materialnych (*bhautika sarga*).

54. [W świecie istot] wyższych przeważa [guna] sattwa, tamas dominuje
w [świecie istot] niższych, a w środku [tj. w świecie ludzi] przeważa
radżas.
[I tak przedstawia się cały świat] od Brahmy aż po [źdźbło] trawy.

[XII. CEL PRZEMIANY PRAKRITI]

55. Tam [tj. w ciałach wszystkich istot] świadomy pursza zaznaje cierpienia
spowodowanego starością i śmiercią,
aż do [chwili] uwolnienia się od organu psychicznego (*liṅga*)
[tj. od ciała subtelnego].
Cierpienie bowiem jest z natury rzeczy [związane z ciałem].

56. To [stwarzanie odbywa się] za sprawą prakriti – począwszy od mahatu aż
po żywioły (*bhūta*) –
[i dokonywane jest] w celu wyzwolenia każdego puruszy,
[czyli] dla dobra drugiego jakby dla własnego.

57. Jak mleko [krowy] bezwiednie przyczynia się do rozwoju cielęcia,
tak i prakriti działa po to, aby wyzwolić puruszę.

58. Jak [żyjący] w świecie [człowiek] podejmuje działanie,
by ugasić [swe] pragnienie,
tak i to, co nieprzejawione (*avyakta*) [czyli prakriti] działa po to,
aby wyzwolić puruszę.

59. Jak tancerka, pokazawszy się widowni, kończy taniec,
tak i prakriti zaprzestaje [działania], ujawniwszy siebie puruszy.

[XIII. WYZWOLENIE]

60. [Prakriti] służąca na wiele sposobów nieusłużnemu puruszy,
obdarzona gunami przynosi korzyść temu, który pozbawiony jest gun,
nie [czerpiąc] korzyści dla siebie.

61. Nie ma nic – jak sądzę – bardziej płochliwego od prakriti,
która spostrzegłwszy, że została rozpoznana
nigdy więcej nie pokaże się już [danemu] puruszy.

62. Żaden [zatem pursza] nie jest zniewolony, nie wyzwala się ani nie
wędruje w sansarze.

[To jedynie] prakriti wędruje w sansarze w wielu swych postaciach, jest zniewolona i wyzwala się.

63. Siedmioma dyspozycjami (*rūpa*) [świadomości intuicyjnej] zniewala się sama prakriti,
zaś wyzwala się dla dobra puruszy za sprawą jednej dyspozycji [tj. poznania – *jñāna*].

64. Przez skupienie się na pierwiastkach rzeczywistości (*tattva*) rodzi się poznanie:
„nie jestem (*na asmi*), nie moje (*na me*), nie ja (*na aham*)".
Poznanie to jest pełne, czyste [gdyż wolne od błędu] oraz jedyne.

65. Z powodu ustania aktywności [prakriti] wraz z osiągnięciem [przez nią] celu, zanika [też] siedem dyspozycji.
[Wówczas to] purusza spoczywający wygodnie niczym widz
[w trakcie przedstawienia] ogląda prakriti z oddali.

66. [Powiada sobie] jeden [purusza]
– „Przejrzałem [ją]".
Druga [tj. prakriti] przestaje [działać mówiąc] – „Przejrzał mnie".
Chociaż nadal pozostają w kontakcie (*saṁyoga*),
nie ma już przyczyny (*prayojana*) tworzenia (*sarga*).

67. W wyniku osiągnięcia poznania bezpośredniego (*samyagjñāna*), cnota i dalsze [dyspozycje świadomości intuicyjnej, tj. bhawy] nie wywierają [już] skutku.
Ciało używane [przez puruszę] żyje nadal na mocy [wcześniej utrwalonych]
dyspozycyjnych tworów świadomości (*saṁskāra*),
podobnie jak [dalej obraca się raz wprawione w ruch] koło garncarskie.

68. Wraz z wycofaniem się prakriti po wypełnieniu przez nią swego celu, [purusza] oddzielając się od ciała [zarówno grubomaterialnego, jak i subtelnego]
osiąga wyzwolenie (*kaivalya*) całkowite i ostateczne.

69. Tę wiedzę tajemną, mającą na celu [wyzwolenie] puruszy,
w której rozpatruje się istnienie, powstawanie i rozpuszczanie się bytów,
wyjawił największy wieszcz (*ṛṣi*, tj. Kapila).

[XIV. ZAKOŃCZENIE]

70. Ową doskonałą i oczyszczającą [wiedzę] mędrzec ten przekazał ze współczucia Asurii.
Asuria podobnie [przekazał ją uczniowi o imieniu] Pańczaśikha, przez niego zaś została ułożona doktryna (*tantra*).

71. [Nauka] ta przekazywana [nieprzerwanie] przez kolejnych uczniów została zwięźle spisana wierszem arja
przez szlachetnego Iśwarakrisznę, w pełni znającego naukę [sankhji].

72. W [powyższych] siedemdziesięciu strofach [opisano], oczywiście, przedmioty całej [nauki o] sześćdziesięciu wątkach (*ṣaṣṭitantra*).
Pominięto jednakże ilustrujące przypowieści
oraz odmienne [od szkoły Iśwarakriszny] twierdzenia.

SŁOWNICZEK WAŻNIEJSZYCH TERMINÓW TECHNICZNYCH SANKHJI

acetana – transliteracja naukowa (aczetana – spolszczenie) – nieduchowy, nieświadomy; cecha rzeczywistości przedmiotowej – prakriti (*prakṛti*); *Sankhjakarika* (dalej skrót SK) 11, 20 – miejsce występowania w tekście.

adharma – (adharma) – nieprawość, występek, zło moralne; jedna z ośmiu podstawowych dyspozycji, tj. bhaw (*bhāva*), warunkujących funkcjonowanie świadomości intuicyjnej (*buddhi*); SK 23, 44.

ahaṁkāra (ahankara) – od *aham* – „ja" oraz *kṛ* – „tworzyć" bądź *kara* – „tworzenie"; oznacza „ja działające"; jeden z 25 pierwiastków rzeczywistości (tattwa), należący do sfery prakriti; wyłania się ze świadomości intuicyjnej (buddhi); jest podstawą indywidualności i tożsamości świadomości empirycznej, tj. „ja doświadczającego"; SK 22, 24, 25.

aiśvarya (aiśwarja) – nadzwyczajna, nadludzka moc; jedna z ośmiu bhaw (*bhāva*), podstawowych dyspozycji świadomości intuicyjnej (*buddhi*); SK 23, 45.

ajñāna (adżńana) – niewiedza metafizyczna, brak rozpoznania różnicy pomiędzy puruszą a prakriti; jedna z ośmiu bhaw (*bhāva*), podstawowych dyspozycji świadomości intuicyjnej (*buddhi*); SK 23, 44.

anaiśvarya (anaiśwarja) – niemoc, bezsilność; jedna z ośmiu bhaw (*bhāva*), podstawowych dyspozycji świadomości intuicyjnej (*buddhi*); SK 23, 45.

antaḥkaraṇa (antahkarana) – organ wewnętrzny, składający się z trzech elementów: ze świadomości intuicyjnej (buddhi), „ja-działającego" (ahankara) i umysłu (manas); w jego obrębie dokonują się wszystkie operacje świadomości empirycznej; działa on w oparciu o dane dostarczane przez organy zmysłowe; organ ten stanowi wewnętrzną, tj. obejmującą wyższe funkcje, część instrumentu psychicznego (karana); SK 33.

anumāna (anumana) – wnioskowanie, poznanie pośrednie (rozumowe, pojęciowe); jeden z trzech rodzajów poznania prawdziwego (*pramāṇa*) przyjmowanych przez sankhję (pozostałe dwa to *āptavacana* i *dṛṣṭa*); SK 4-6.

āptavacana (aptawaczana) – przejęcie wiedzy z autorytatywnego źródła (np. z objawienia) bądź też wiarygodny przekaz ustny; jeden z trzech rodzajów poznania prawdziwego (*pramāṇa*) przyjmowanych przez sankhję (pozostałe dwa to *anumāna* i *dṛṣṭa*); SK 4, 5.

aśakti (aśakti) – niezdolność; SK mówi o dwudzistu ośmiu rodzajach niezdolności, które wchodzą w skład pięćdziesięciu rodzajów nastawienia poznawczego (*pratyayasarga*); SK 46, 47, 49.

aviśeṣa (awiśesza) – subtelny, tj. niepoznawalny zmysłowo i niewtórny (czy też nieostateczny) pierwiastek rzeczywistości (*tattva*), należący do sfery prakriti; termin odnoszący się najczęściej do pięciu elementów subtelnych (*tanmātra*); SK 38.

avyakta (awjakta) – to, co nieprzejawione, niezjawiskowe, niezjawione; nieprzejawiona i niepoznawalna sfera prakriti (*mūlaprakṛti* lub *pradhāna*), z której wyłaniają się pozostałe 23 przejawione (*vyakta*) ewoluty prakriti; bytem nieprzejawionym jest, według SK, także *puruṣa*; SK 10, 14, 58.

bhāva (bhawa) – dyspozycja, warunek działania świadomości intuicyjnej (*buddhi*); determinuje proces wcielania się oraz wpływa na przebieg obecnego życia; SK wymienia osiem podstawowych bhaw: cnota (*dharma*), nieprawość (*adharma*), poznanie (*jñāna*), niewiedza (*ajñāna*), bezpragnieniowość (*vairāga*), pragnienie (*rāga*), moc (*aiśvarya*) i niemoc (*anaiśvarya*); synonimem bhawy jest *rūpa*; SK 43, 44, 45, 46–51, 63.

bhūta, *mahabhūta* (bhuta, mahabhuta) – element grubomaterialny, żywioł; SK wymienia pięć żywiołów: przestrzeń, wiatr, ogień, wodę i ziemię; wyłaniają się one z pięciu elementów subtelnych (*tanmātra*); SK 22, 38.

buddhi (buddhi) – od *buddh* – „budzić się", „obserwować", „zauważać", „rozumieć", „myśleć", „rozpoznawać"; tłumaczona bywa jako świadomość intuicyjna, intelekt, rozum, wola; jeden z 25 pierwiastków rzeczywistości (*tattva*), stanowiący pierwszy przejawiony (*vyakta*) ewolut *prakṛti*, wyłaniający się z nieprzejawionej, rdzennej prakriti (*mūlaprakṛti*); ze świadomości intuicyjnej wyłania się z kolei „ja działające" (*ahaṁkāra*); jej funkcjonowanie warunkują podstawowe dyspozycje (*bhāva*); synonimem buddhi jest *mahat*; SK 23, 36, 37, 49.

buddhīndriya (buddhindrija) – organ (narząd) psychiczny poznania; SK wymienia pięć rodzajów organów poznania, wyłaniających się z „ja działającego" (*ahaṁkāra*): wzrok (tzw. „oko"), słuch (tzw. „ucho"), powonienie (tzw. „nos"), smak (tzw. „język") oraz dotyk (tzw. „skóra"); SK 25, 26.

cetana (czetana) – to, co świadome, świadomość; odnosi się do natury podmiotu absolutnego, tj. do puruszy (*puruṣa*); SK 40.

dharma (dharma) – cnota, prawość, dobro moralne; jedna z ośmiu bhaw (*bhāva*), podstawowych dyspozycji świadomości intuicyjnej (*buddhi*); SK 23, 44.

draṣṭṛtva (drasztritwa) – stan bycia „widzem", czyli podmiotem [wszech]-poznającym; jedno z określeń puruszy (*puruṣa*); SK 19.

dṛṣṭa (driszta) – postrzeganie, wgląd, bezpośrednie poznanie intuicyjne; jeden z trzech (oprócz *anumāna* i *āptavacana*) środków poznania prawdziwego (*pramāṇa*); SK 1, 2, 4, 5, 6, 30.

duḥkha (duhkha) – cierpienie, przykrość; cecha wszelkiej egzystencji sansarycznej, podlegającej prawu karmana; SK mówi o trojakim cierpieniu; Gaudapada wyjaśnia, że cierpienie może: 1) mieć źródło w nas samych bądź 2) pochodzić od innych istot, lub też 3) mogą je sprowadzić czynniki boskie i kosmiczne; SK 1.

guṇa (guna) – dosłownie „nić", „pasmo", „sznur"; oznacza komponent rzeczywistości przedmiotowej – prakrti; jest niepoznawalna bezpośrednio (poznawalne są jedynie jej przejawy); powiada się, że istnieją trzy guny (*sattva*, *rajas* i *tamas*), które mogą być doświadczane jako subiektywne zjawisko świadomościowe (w postaci przyjemności, bólu lub otępienia), oznaczają wówczas cechę poznania, bądź też mogą odnosić się do struktury samej rzeczywistości przedmiotowej i oznaczać komponent rzeczywistości (światło – aspekt przejrzystości, związanej ze sferą psychiczną, ruch – aspekt aktywności, zmienności oraz mrok – aspekt bierności, stałości); SK 12, 13, 14, 20, 27, 36, 46, 60.

jñāna (dżńana) – poznanie, poznawanie; jedna z ośmiu bhaw (*bhāva*), podstawowych dyspozycji świadomości intuicyjnej (*buddhi*); SK 23, 44.

kaivalya (kaiwalja) – jedyność, absolutna wolność, stan wyzwolenia; urzeczywistnienie poznania rozróżniającego puruszę (*puruṣa*) od prakriti (*prakṛti*), realizowane przez świadomość intuicyjną (*buddhi*); SK 17, 19, 21, 68.

karaṇa (karana) – instrument psychiczny, składający się z trzynastu elementów: *buddhi*, *ahaṁkāra*, *manas*, pięć *buddhīndriya*, pięć *karmendriya*; ten tzw. „trzynastoraki instrument", nazywany też ciałem subtelnym, które nie zanika wraz ze śmiercią ciała, lecz podlega transmigracji; synonimem k. jest *liṅga* w drugim znaczeniu; SK 32, 33, 35.

karmendriya (karmendrija) – organ (narząd) psychiczny działania; SK wymienia pięć rodzajów organów działania, wyłaniających się z ahankary: tzw. „mowa", „ręka", „noga", „organ wydalania", „organ rozrodczy"; SK 26.

liṅga (linga) – oznaka, przejaw; w SK termin ten używany jest w dwóch różnych znaczeniach jako: 1) istotna cecha ujawniająca się w procesie wnioskowania (*anumāna*), w trakcie którego ustala się stały związek pomiędzy konkretnym doświadczeniem a ogólniejszą zasadą podstawową (SK 5); bądź też jako 2) istotna cecha istoty transmigrującej, nazywanej instrumentem psychicznym (*karaṇa*), stanowiącej swego rodzaju ciało subtelne (*liṅgaśarīa*); SK 10, 20, 40, 41, 52, 55.

mahat (mahat) – dosł. „wielkie"; kosmiczny aspekt świadomości intuicyjnej (*buddhi*).

manas (manas) – od *man* – „myśleć" oznacza umysł; odnosi się do percepcji zmysłowej; jest to jeden z 25 pierwiastków rzeczywistość (*tattva*), wyłania-

jący się z „ja działającego" (*ahaṁkāra*), odpowiedzialny za syntetyzowanie danych zmysłowych; pośredniczy między zmysłami a świadomością intuicyjną (*buddhi*) zarówno w procesie poznania, jak i działania; SK 27.

mūlaprakṛti (mulaprakriti) – rdzenna, nieprzejawiona prakriti (SK 3); jeden z 25 pierwiastków rzeczywistości (*tattva*); synonimem m. jest *pradhāna* i *avyakta*.

pariṇāma (parinama) – przemiana gun (*guṇa-pariṇāma*), czyli wyłanianie się kolejnych tattwa (*tattva*); SK 12, 16, 27.

pradhāna (pradhana) – pryncypium rzeczywistości przedmiotowej; prapodstawa, źródło, podłoże ewolucji prakriti; jeden z 25 pierwiastków rzeczywistości (*tattva*), należący do sfery nieprzejawionej (*avyakta*); synonimem p. jest *mūlaprakṛti* oraz *prakṛti*.

prakṛti (prakriti) – od *pra* – „przed", „przedtem" oraz *kṛ* – „tworzyć" bądź *kṛti* „stworzenie", oznacza pierwiastek twórczy, zasadę twórczą, rzeczywistość przedmiotową występującą w postaci nieprzejawionej (*avyakta*) oraz przejawionej (*vyakta*); niekiedy tłumaczona bywa jako „przyroda", „natura" lub „materia"; składają się na nią trzy komponenty, tj. guny (*guṇa*) – sattwa, radżas i tamas (*sattva, rajas, tamas*) – podlegające nieustannym przemianom (*pariṇāma*) i warunkujące sposoby przejawiania się prakriti; SK 3, 8, 22, 42, 45, 56, 59, 61, 62, 63, 65.

pralaya (pralaja) – rozpuszczenie, roz-tworzenie odnoszące się do stanu, w którym pierwiastki rzeczywistości (*tattva*) przestają się manifestować; SK 69.

pramāṇa (pramana) – środek poznania prawdziwego; SK wymienia trzy środki poznania prawdziwego, czy też kryteria poznawcze: wgląd, poznanie bezpośrednie (*dṛṣṭa*), wnioskowanie (*anumāna*) oraz autorytatywny przekaz (*āptavacana*); SK 4.

prāṇa (prana) – tchnienie życiowe, subtelna energia, od *an* – „oddychać"; pięć strumieni prany stanowi wspólną funkcję buddhi, ahankary i organów zmysłowych; są to: prana (*prāṇa*) – przebiegająca od serca w kierunku ust i nosa, samana (*samāna*) – biegnąca od pępka ku krańcom ciała, apana (*apāna*) – przepływająca od stóp do głowy, udana (*udāna*) biegnąca od szczytu czaszki w dół, oraz wjana (*vyāna*) – przenikająca całe ciało; SK 29.

pratyayasarga (pratjajasarga) – tzw. „nastawienie poznawcze" oznaczające zwykły poziom świadomości intuicyjnej (*buddhi*), uwarunkowany podstawowymi predyspozycjami (*bhāva*); SK wymienia pięćdziesiąt rodzajów nastawienia poznawczego, dzieląc je na cztery grupy – 5 rodzajów wypaczenia (*viparyaya*), 28 niezdolności (*aśakti*), 9 samozadowolenia (*tuṣṭi*) oraz 8 doskonałości (*siddhi*).

puruṣa (purusza) – dosł. „człowiek", „istota ludzka", „osoba"; w systemach sankhji i jogi klasycznej oznacza byt podmiotowy, zasadę świadomości, Jaźń; bierny pierwiastek rzeczywistości, transcendentny względem *prakṛti*, liczny; w SK określany jest jako bierny świadek obserwujący prakriti, obojętny widz, wolny od gun; SK 3, 17–21, 31, 36, 37, 42, 55, 57–63, 69.

rajas (radżas) – od *rañj* – „zabarwiać się", „czerwienić się", „lgnąć"; jedna z trzech gun (*guṇa*), odpowiadająca za ruch, aktywność; w aspekcie psychicznym lub moralnym oznacza ból, cierpienie, namiętność; SK 12, 13.

rāga (raga) – pragnienie, przywiązanie; jedna z ośmiu bhaw (*bhāva*), podstawowych dyspozycji świadomości intuicyjnej (*buddhi*); SK 23, 45.

saṁskāra (sanskara) – tzw. „dyspozycyjny twór świadomości", będący subtelnym śladem dokonanego czynu, utrwalonym w buddhi, który wywiera wpływ na aktualne doświadczenie danej osoby; SK 67.

saṁyoga (samjoga) – dosł. „kontakt", „połączenie", „styczność"; oznacza mylne utożsamienie, a więc swoiste połączenie, puruszy i prakriti, które dokonuje się w buddhi; SK 20, 21, 66.

satkārya (satkarja) – preegzystowanie skutku w przyczynie; według przyjmowanej przez sankhję koncepcji, skutek preegzystuje w przyczynie w nieprzejawionej postaci; przyczyna nie wywołuje niczego nowego, a jedynie powoduje ujawnienie się tego, co wcześniej już w niej tkwiło; SK 9.

sattva (sattwa) – od *sat* – „istniejący", „dobry", „prawdziwy", „lekki"; jedna z trzech gun (*guṇa*), mająca naturę przejrzystości, umożliwiająca ujawnianie, poznanie; w aspekcie psychicznym oznacza doświadczanie przyjemności, jasności oraz myślenie; SK 12, 13.

siddhi (siddhi) – doskonałość, osiągnięcie, sukces; SK mówi o ośmiu rodzajach doskonałości, które wchodzą w skład pięćdziesięciu typów nastawień poznawczych (*pratyayasarga*); SK 46–51.

śarīra (śarira) – ciało, zarówno subtelne, podlegające transmigracji (*karaṇa*), jak i śmiertelne, grubomaterialne, fizyczne (złożone z pięciu żywiołów – *bhūta*); SK 67, 68.

tamas (tamas) – dosł. „ciemność", „mrok"; jedna z trzech gun (*guṇa*), mająca naturę stałości, przysłaniania, odpowiada za trwanie; jako przeciwieństwo sattwy uniemożliwia poznanie; w aspekcie psychicznym oznacza mrok umysłowy, inercję, otępienie, obojętność; SK 12, 13, 48.

tanmātra (tanmatra) – element subtelny (*aviśeṣa*), subtelna przyczyna, zasada, pryncypium; istnieje pięć rodzajów elementów subtelnych: boski dźwięk, dotyk, barwa, smak i zapach, stanowiących podłoże, z którego wyłania się pięć odpowiadających im elementów grubomaterialnych, tj. żywiołów (*bhūta*); SK 24, 25, 38.

tattva (tattwa) – „towość", „takość", pierwiastek rzeczywistości; SK wymienia 25 tattw, do których, oprócz nieprzejawionego (*avyakta*) puruszy i prakriti, zalicza się 23 manifestujące się tattwy (*vyakta*), powstałe w wyniku przemiany (*pariṇāma*) prakriti; SK 64.

tuṣṭi (tuszti) – samozadowolenie, zadufanie w sobie; SK mówi o dziewięciu rodzajach t., które wchodzą w skład pięćdziesięciu typów nastawień poznawczych (*pratyayasarga*); SK 46, 50.

vairāgya (wairagja) – bezpragnieniowość, nielgnięcie, niepragnienie; jedna z ośmiu bhaw (*bhāva*), podstawowych dyspozycji świadomości intuicyjnej (*buddhi*); SK 23, 45.

vijñāna (widźnana) – akt poznania, [roz]poznanie różnicy pomiędzy puruszą a prakriti, będące warunkiem wyzwolenia z cierpienia; synonim *viveka*; SK 2.

viparyaya (wiparjaja) – wypaczenie, błędne pojmowanie; SK mówi o pięciu rodzajach wypaczenia, które wchodzą w skład pięćdziesięciu typów nastawień poznawczych (*pratyayasarga*); SK 46, 48.

viśeṣa (wiśesza) – to, co szczególne, poszczególne, odrębne, indywidualne; wtórny, czy też ostateczny, poznawalny pierwiastek (*tattva*) należący do sfery prakriti; odnosi się najczęściej do pięciu elementów grubomaterialnych (*bhūta*); SK 38.

viveka (wiweka) – oddzielanie, rozróżnianie puruszy i prakriti; termin ten występuje w SK w formie zaprzeczonej *aviveka* – brak zdolności rozróżniania lub niezachodzenie aktu rozróżnienia; SK 11, 14.

vyakta (wjakta) – to, co jest przejawione, przejaw; poznawalna sfera prakriti, manifestująca się w obecności puruszy; należą do niej wszystkie ewoluty prakriti wyłonione z pradhany (*pradhāna*), a mianowicie: *buddhi*, *ahaṁkāra*, *manas*, pięć *buddhīndriya* i pięć *karmendriya*, pięć *tanmātra* oraz pięć *bhūta*; SK 2, 10, 11.

Przekład z sanskrytu i opracowanie słownika *Marzenna Jakubczak*
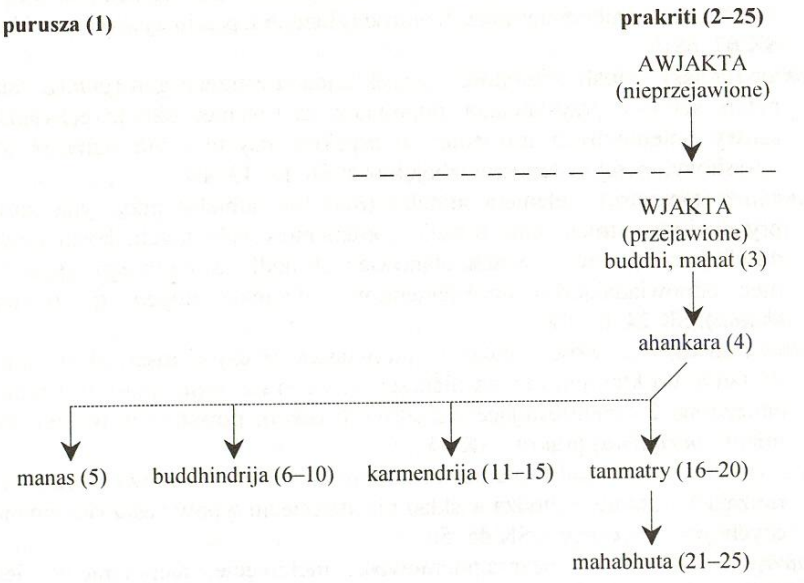
SCHEMAT STRUKTURY RZECZYWISTOŚCI (25 TATTW)